

УДК 26:2-774:329.361(477+47)«1958/1965»

Олексій Гура

Становище юдейських громад в УРСР у період масової антирелігійної кампанії (1958 – середина 1960-х рр.)

Розглядаються малодосліджені аспекти державно-церковних взаємин в УРСР упродовж 1958 – середини 1960-х рр. На прикладі постанов та директив, що призвели до зміни партійної тактики у релігійному питанні, аналізується політика радянської влади щодо юдейських об'єднань та визначається їх становище в умовах державно-партійного контролю. Проаналізовано рішення Ради у справах релігійних культів, які зобов'язували керівництво обласних і районних владних структур вживати заходів з локалізації діяльності духовництва й обмеження релігійних прав. Висвітлюються основні форми боротьби державно-партійного керівництва з юдейськими громадами у зазначений період. На прикладі юдейських громад Львова, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Чернівців та Севастополя показано становище віруючих.

Викладено інформацію про численні кадрові зміни в ешелонах влади, зміни у законодавстві про релігійні культу, що значно спрощували та прискорювали процедуру закриття церков і зняття з реєстрації релігійних громад. Репрезентовано особливості функціонування виконавчих органів юдейських громад, порядок відкриття синагог, реєстрації служителів культу та об'єднань віруючих, кількісний і якісний склад рабинів, приховані протести інтелігенції, функціонування мін'янів. Автор звертає увагу, що впродовж 1959 р. – початку 1964 р. на території України мережа юдейських об'єднань зменшилася майже на 60 %, що значно перевищувало цей показник, порівняно з іншими конфесіями. Зазначається, що переслідування юдаїзму в УРСР мало значний резонанс у світі, який нехтувався партійно-державним керівництвом СРСР.

Ключові слова: синагога, юдейські громади, мін'яни, духовенство, партійний і державний контроль, Рада релігійних культів, релігійні права

Oleksiy Hura

The situation of Jewish communities in the Ukrainian SSR during the mass antireligious campaign (1958 – mid 1960's)

The little studied aspects of state-church relations in Soviet Ukraine between 1958 and the middle of the 1960's are reviewed. Through the example of regulations and directives, that led party to change the tactics in religious matters, the policy of the Soviet authorities towards Judaic communities and their conditions under party-state control are defined. The decisions of the Council of Religious cults that bound the regional and district authorities to take measures for localizing the clergy's activities and restricting religious rights are analyzed. The main forms of the party and state leadership's struggle against Judaic communities during the specified period are depicted. The conditions of believers of the Judaic communities using the example of Lviv, Kharkiv, Odesa, Dnipropetrovsk, Chernivtsi, and Sevastopol are shown.

Information on numerous personnel changes in the echelons of government, changes in the law on religious cults, which greatly simplified and accelerated the procedure of the closure of churches and deregistration of religious communities is exposed. Peculiarities of functioning of the executive bodies of Jewish communities, synagogues opening procedure, registration of the clergy and communities of believers, number and qualification of rabbis, hidden protests of intellectuals, functioning of minyan are represented. It is pointed out that between 1959 and early 1964 the network of Judaic communities in Soviet Ukraine decreased by almost 60 %. That considerably exceeded similar percentage for other confessions. It is noted that persecution of Judaism in Soviet Ukraine had a considerable resonance in the world which was neglected by the party and state leadership of the Soviet Union.

Keywords: synagogue, Judaic communities, minyan, the clergy, party and state control, the Council of religious cults, religious rights

Державна антирелігійна політика наприкінці 1950-х — першої половини 1960-х рр. була спрямована на ліквідацію релігійно-церковних інституцій у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства під гаслами утвердження «науково-атеїстичного світогляду». Упродовж зазначеного періоду партійно-державне керівництво перейшло до масової антирелігійної кампанії. Причиною таких кроків стало значне поширення релігійних ідей у радянському суспільстві. Якість антирелігійної пропаганди була визнана низькою. Ліберально-адміністративний контроль над церковниками не приніс бажаних для влади результатів.

Вище політичне керівництво СРСР вирішило повернутися до вже апробованої тактики – силового тиску на релігійні організації, замаскувавши його в нових історичних умовах під боротьбу з «порушеннями радянського законодавства про культу». Зняття з обліку релігійних громад, закриття молитовних будинків, утиски церковного керівництва, відверті репресивні заходи стосовно церковнослужителів, витіснення етнічних ознак та несприйняття національної самобутності релігійного життя, внесення змін та доповнень до законодавства про культу – такі ознаки стали характерними для етнорелігійної політики радянської влади.

Проблема взаємин партійно-державного керівництва та юдейських громад в УРСР упродовж зазначеного періоду є малодослідженою. Окремі аспекти досліджуваної проблеми у своїх працях розглянули такі науковці, як: В. Войналович [1], В. Єленський [2], А. Колодний [3], В. Васильєв [4], Л. Бернштейн [5], І. Крейзман [6], Ф. Винокурова [7], М. Панчук [8], О. Рафальський [9]. У контексті даної теми

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

працюють Л. Филипович [10], П. Павленко [11], О. Вишиванюк [12], О. Катуніна [13], П. Бондарчук, В. Даниленко [14].

Метою статті є виявлення основних форм боротьби державно-партійного керівництва з юдейськими громадами в УРСР упродовж 1958 – середини 1960-х рр.

Упродовж 1950-х рр. влада ретельно готувалася до великого наступу на юдеїв; було прийнято низку законодавчих і нормативних актів, спрямованих на підпорядкування релігійних громад державним органам, скорочення чисельності священнослужителів.

Антирелігійну кампанію в СРСР розробляли упродовж 1948–1958 рр., але влада не наважувалася її розпочинати, намагаючись боротися з церковниками, передусім, пропагандистськими методами. Це була офіційна позиція партії та уряду, яку, фактично, ігнорували в регіонах. Урядові інстанції, в свою чергу, не дуже переймалися незаконними діями місцевої влади щодо віруючих. Рада в справах релігійних культів (далі – РСРК) ретельно фіксувала всі подібні випадки, але жодного керівника підприємства, установи, відомства не було покарано. Разом з тим уже у другій половині 1950-х рр. ведеться підготовка до масового наступу на церкву [15, с. 112].

27 вересня 1956 р. РСРК видає директиву № 0270, у якій зазначається: «На осіб, що ніде не працюють, ведуть паразитичний спосіб життя, живуть на гроші віруючих, які збираються на таємних зборах незаконно, справи передавати до міліції, прокуратури і КДБ з проханням застосувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. «Про заходи боротьби з антигромадськими паразитичними елементами»». У директиві наголошувалося, що своїм спільним рішенням № 22/19 – С/44 від 11 лютого 1956 р., щодо проведення заходів, передбачених Указом, прокуратура, КДБ і МВС СРСР узгодили свої дії [15, с. 113].

Таким чином, у майбутній антирелігійній кампанії РСРК мала відігравати роль своєрідного оперативного центру, «пускового механізму», який скеровуватиме репресії проти церкви.

Восени 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Вона, фактично, санкціонувала зміну партійної тактики у релігійному питанні. У постанові наголошувалося, що релігія є одним із найбільших

пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення віруючих з-під її впливу визначалося як найвідповідальніше завдання ідеологічної роботи партії. Ця директива чи не вперше за повоєнний період критикувала діяльність державних органів нагляду за церквою. Йшлося про неправильне розуміння апаратами Рад у справах РПЦ та релігійних культів при Раді Міністрів СРСР своїх функцій [8, с. 258]. З 1959 р., за рекомендацією П. Вільхового, влада починає «підсікати іудаїзм, вносити відмінності в релігійні відправи віруючих євреїв СРСР і Ізраїлю» [16, арк. 263]. Цього ж року РСРК прийняла рішення, яким зобов'язала керівництво обласних і районних владних структур вжити заходів з локалізації діяльності духівництва й обмеження релігійних прав, а саме:

- заборонити членам посольства Ізраїль в СРСР роз'їжджати синагогами країни, цікавитися їхнім станом, робити подарунки;

- примусити керівників усіх єврейських релігійних громад СРСР публічно заявити, що будь-які посилки від установ держави Ізраїль вони надалі не прийматимуть;

- категорично заборонити всій радянській хлібопекарській і торговельній мережі випікати і продавати мацу (спираючись на 5-ту книгу Мойсея, де сказано: «И испеки и ссеш»);

- віруючі повинні самі собі випікати мацу, а не купувати її готову в пекарні чи магазині;

- треба домогтися, щоб з подібними (вигідними владі) тлумаченнями біблії в радянській пресі виступила група поважних представників єврейських релігійних громад [16, арк. 261–263].

Починаючи з 1959 р., в країні ввели обмеження на випічку маці. В 1961 р. її взагалі заборонили випікати в громадських пекарнях. Це стосувалося всіх міст України. Юдейська громада Києва неодноразово зверталася до Ради Міністрів УРСР із проханням забезпечити віруючих мацою. Проте заступник голови Виконкому Київської міськради тов. Скірда відповіла, що через відсутність фондів борошна це прохання не може бути задоволеним [17, арк. 4]. За порушення норм законодавства у питаннях випічки маці віруючих саджали до в'язниці. Як правило, обвинуваченим інкримінували нелегальну випічку і спекуляцію мацою задля наживи. Часто органи держбезпеки перешкоджали пересилці ритуального хліба з-за кордону. У 1964 р. сотні

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

посилок повернулися до Англії та США. В пресі з'являлися листи від віруючих із протестами проти відправки бандеролей з інших країн євреям Радянського Союзу.

Щоб максимально ізолювати релігійні громади від зовнішнього світу, партійні функціонери намагалися обмежити їхні зв'язки з сіоністськими і націоналістичними організаціями за кордоном. Саме тому юдейським об'єднанням Києва, Одеси та Львова було заборонено брати участь у засіданні пленарної сесії Всесвітнього єврейського конгресу, що відбулося в серпні 1959 р. у Стокгольмі. На думку керівника РСРК, конгрес «є сіоністським керівним центром, вороже ставиться до Радянського Союзу». Тому громадам рекомендували самим «з цих мотивів офіційно відмовилися брати участь в сесії» [16, арк. 110–111].

Наступ на юдеїв набував найрізноманітніших і неприхованих форм. Так, громаду м. Чернігова зняли з реєстрації за те, що та влаштовувала в синагозі безкоштовне харчування і надавала грошову допомогу віруючим [18, арк. 34]. У Черкасах і Житомирі культові споруди нібито стали на заваді реалізації планів реконструкції міст, внаслідок чого, за рішенням органів місцевої влади, були закриті [19, арк. 24]. За «систематичні порушення законодавства про релігійні культу» було припинено функціонування єдиних на той час в області синагог у Львові, Миколаєві, Херсоні та інших містах. Мотивуючи «відходом віруючих від релігії», влада заборонила у 1960 р. діяльність Ямпільської та Чернівецької синагог, де чисельність громад складала близько 700–750 осіб, а в 1961 р. – і Жмеринської у Вінницькій області [1, с. 591].

Під постійним тиском державно-партійних органів продовжувала діяти юдейська громада м. Львова. У квітні 1962 р. завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Г. Шевель повідомив своєму керівництву, що «Львівський обком партії разом із органами КДБ провів ряд заходів по компрометації єврейської релігійної громади серед віруючих». В обласній газеті «Львівська правда» було опубліковано низку статей, в яких викривалися так звані незаконні дії єврейських клерикалів [20, с. 3]. Не обійшлося й без замовних листів та заяв в органи влади від робітників, службовців, інтелігенції м. Львова, представників релігійної громади Шойхета, Зільберфарба та Бродського. Заступник

Уповноваженого РСРК при Раді Міністрів УРСР Р. Швайко називав керівників Львівської синагоги «спекулянтами-валютчиками», які «прикривалися відправленням релігійних культів, перетворили синагогу в чорну біржу, де проводилися великі і різноманітні комерційні операції, купувалася і продавалася іноземна валюта головним чином американські долари і англійські фунти стерлінгів» [21, арк. 8–10]. Як наслідок, облвиконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР про зняття з реєстрації юдейської громади м. Львова. У жовтні 1962 р. РСРК прийняла рішення, у констатуючій частині якого зазначалося: «Синагога перестала існувати як релігійна установа й перетворилася по суті на притулок пройдисвітів, які під прикриттям релігії займаються злочинними діями. Внаслідок цього віруючі майже повністю перестали відвідувати синагогу, виконавчі органи її розпались» [1, с. 593]. Уповноважений РСРК у своєму звіті за листопад 1962 р. пропонував поширити досвід «львівських партійних і радянських організацій в других областях республіки» [20, с. 148]. Закриття Львівської синагоги стало кульмінацією багаточисельних акцій проти неї, які не припинялися з середини 1940-х рр. Активістів громади Гуревича, Хайна, Шенкера і члена «двадцятки» Орінгера було притягнуто до кримінальної відповідальності за націоналістичну діяльність і засуджено на 10 років позбавлення волі. Події у Львові отримали розголос за межами України, що викликало загальний осуд світової громадськості. У грудні 1962 р. у канадській газеті «Вінніпег Фрі прес» з'явилася стаття Т. Ламберта, де зазначалося: «Радянські власті закрили синагогу у Львові, позбавивши таким чином більше ніж 30 тис. євреїв місця їхнього богослужіння. За декілька місяців до закриття молитовного будинку влада заарештувала і заточила у в'язницю кілька членів її ради, звинувачуючи їх у «хуліганстві»» [21, арк. 7].

Представники юдейської громади Харкова неодноразово зверталися до РСРК із проханням дозволити відкрити хоча б одну з 15 синагог, які діяли раніше в місті. Проте вони і надалі змушені були збиратися без реєстрації місцевої влади, на свій страх і ризик [22, арк. 10]. У той же час державно-партійні органи рекомендували «не допускати необґрунтованих відмов» на скарги віруючих євреїв. В іншому ви-

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

падку, «буржуазна пропаганда зможе використати це для неправдивих виступів проти СРСР» [18, арк. 50].

У контексті описаних вище подій цікавим є зміст листа жителя Одеси І. Циммермана, датованого 1961 р. Цей лист, на думку Уповноваженого РСРК, містив «брехливі твердження про становище релігії в СРСР». Зокрема, зазначалося, що «Урядом СРСР був виділений інспектор культів, який на власний розсуд закривав церкви, визиваючи для цієї мети представників даних громад, погрожуючи їм засланням чи арештом. Група ініціаторів віруючих під погрозами виходила із «двадцятки» храм залишали без групи і його закривали, а пізніше руйнували. Щоб релігійні громадяни не могли агітувати за церкву, їх звинувачували в допомозі кулакам і арештовували, судили, деяких до розстрілу, а священників, як правило, на заслання. Віруючі всіх релігійних культів так були налякані, що не відвідували храм, синагоги, мечеті, а молитовні будинки приходили в занепад й закривались... Так шляхом репресій, завуальованих гонінь церква лишалась своїх членів. Релігійні брошури, газети, книги не видавалися. Ось яка релігійна свобода існує у СРСР для всіх релігій» [17, арк. 40]. У звітах Уповноваженого РСРК не має інформації про подальшу долю автора цього листа. Відомо лише, що органи КДБ виявили велику зацікавленість І. Циммерманом. Те, що серед віруючих євреїв знаходилися такі сміливці, свідчить про глибоку релігійність юдеїв і сподівання на кращу долю свого народу.

Антирелігійній кампанії передували також і численні кадрові зміни в ешелонах влади. Упродовж жовтня 1958 – березня 1959 рр. було знято з посад за недостатню наполегливість і енергійність у роботі деяких членів РСРК та республіканських уповноважених. Головою Ради замість І. В. Полянського призначено О. О. Пузіна, а уповноваженим РСРК в УРСР замість П. Вільхового – К. Полонника.

На посилення антирелігійної кампанії була спрямована постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культу» та відповідна постанова ЦК Компартії України від 19 березня 1960 р.

Відверте переслідування релігії і церкви зумовило необхідність відкоригувати діючу законодавчу та нормативну базу, щоб привести її відповідно до назрілих потреб. Саме такі обставини змусили Раду Міністрів СРСР ухвалити 16 березня 1961 р. постанову «Про поси-

лення контролю за виконанням законодавства про культу». 29 квітня 1961 р. вийшла у світ відповідна постанова уряду УРСР. Відтоді рішення про реєстрацію і зняття із реєстрації релігійних об'єднань, відкриття і закриття молитовних будинків всіх культів ухвалювали не центральні органи, а виконкоми обласних Рад депутатів трудящих у погодженні з Радами у справах РПЦ та релігійних культів при Раді Міністрів СРСР.

Таким чином, цим самим значно спрощувалась та прискорювалась процедура закриття церков і зняття з реєстрації релігійних громад. Разом з тим владні структури намагалися максимально перекласти на місцеві органи всю відповідальність за свої злочинні дії, оскільки викликали все зростаюче невдоволення віруючих.

Після прийняття нових постанов наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. виникла необхідність розробити спеціальні інструктивні документи, які б викладали зміст діючих законів та роз'яснювали механізм їхнього застосування. 16 березня 1961 р. Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР ухвалила «Інструкцію по застосуванню законодавства про культу», створену за дорученням ЦК КПКР і погоджену з керівними органами союзних республік та Юридичною комісією при Раді Міністрів СРСР. «Інструкція» базувалася на діючих в той час союзних і республіканських нормативних актах, подавала їх в систематизованому вигляді, тлумачила з врахуванням вимог, висунутих практикою і встановлювала уніфіковане застосування основних законів на території СРСР. Вона була обов'язковою для всіх державних органів, що контролювали діяльність релігійних об'єднань, призначалася для службового користування і відкрито не публікувалася [8, с. 258–260].

Крім норм, викладених у постанові ВЦВК і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» (8 квітня 1929 р.), Інструкція містила нові положення, що мали посилити контроль за діяльністю релігійних організацій. Так, релігійним об'єднанням та священикам заборонялося використовувати молитовні зібрання для політичних виступів, закликати віруючих відмовлятися від виконання своїх громадянських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на відмову юдеїв від активної участі в державному, культурному та суспільно-політичному житті країни [23, с. 138].

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

Незважаючи на всеохоплюючий характер Інструкції, вона не вирішувала проблем релігійно-церковного життя, була вузьковідомчим закритим документом і не мала сили правового акту.

Складність державно-церковних взаємин змушувала релігійників порушувати радянське законодавство про культу. Внаслідок цього з 30 рабинів (на 1 січня 1957 р.) зареєстрованими залишилося 10 (на початок 1962 р.). За висновками Уповноваженого РСРК, «даний культ може обходитися й без рабина». Значно загострювала кадрову проблему й відсутність системи підготовки ребе. Єдиний діючий в країні єшибот – училище при Московській синагозі — постійно перебував під жорстким контролем. Тому в 1965 р. в Україні офіційно працювали лише 3 рабини. Один належав до вікової категорії від 40 до 60 років, інші два — понад 60 років. Крім того, лише один рабин мав спеціалізовану релігійну освіту (початкову) [24, арк. 128]. За такої ситуації, К. Полонник ініціював питання про закриття єшиботу. «Подальше існування духовного училища при Московській синагозі нічим не визначається і ми вважали би за необхідність звернутися до Уряду з пропозицією про його ліквідацію» [16, арк. 161]. Таємні директиви, спущені на місце, вимагали від уповноважених детальної інформації про охочих вступити в цей заклад, закликали суворо фільтрувати кандидатів з урахуванням їхнього минулого, соціального походження, місця праці та лояльності до влади [1, с. 591].

У 1960–1964 рр. посилену боротьбу з юдейськими об'єднаннями розгорнули в засобах масової інформації. Упродовж цього періоду було опубліковано понад 300 антирелігійних статей. Цій же темі присвячені радіо- і телепередачі. Тільки російською мовою було видано 54 книги, в яких автори всіляко критикували юдаїзм. Подібні видання з'являлися і українською та молдавською мовами.

У 1960-х рр. державно-партійне керівництво продовжило закривати єврейські кладовища. У багатьох випадках тіла померлих було кремовано, що викликало значне незадоволення серед віруючих євреїв. Кампанії переслідування юдеїв в Україні ставали надбанням гласності, викликали осуд світової громадськості. В листопаді 1962 р. посольство України в Бельгії отримало листа від відомого бельгійського політичного діяча й депутата парламенту Каміла Гюйсмана, в якому той протестував з приводу рішення Київського міськвиконкому від

26 червня 1962 р. про ліквідацію в м. Києві Лук'янівського єврейського кладовища. Вимагаючи його збереження, Каміл Гюйсман писав: «Мене відвідала єврейська делегація з проханням поклопотати перед урядом СРСР про збереження Київського кладовища, що знаходиться біля Бабиного Яру. Саме на цьому кладовищі поховані великі рабини Тверської династії, які відіграли історичну роль в житті євреїв» [21, арк. 3]. У той час, Уповноважений РСРК К. Полонник у своєму звіті закриття кладовища в Києві пояснив: «ростом народонаселення Києва та реконструкцією міста» [21, арк. 4– 5].

Упродовж 1960-х рр. на місці масової загибелі євреїв в Києві, в Бабиному Яру, проходили мітинги, організовані активістами єврейського національного руху. Ці мітинги розганяла міліція, а їх учасників нерідко заарештовували. У повідомленні Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Київській області і м. Києву В. Сухоніна було сказано, що ці збори «організують єврейські та українські націоналісти із числа інтелігенції і не з метою пам'яті розстріляних євреїв, а розпалювання націоналізму серед єврейського населення м. Києва» [25, арк. 86].

Отже, антисемітська кампанія хрущовського періоду, крім закриття синагог та кладовищ, мала й інший бік: вона призвела до прихованих протестів інтелігенції і стихійного невдоволення більшості євреїв. Створення низки сіоністських груп, відродження підпільного вивчення івриту, подальше існування міньянів не могли передбачити навіть ініціатори боротьби з юдаїзмом.

Скорочення мережі культових споруд та релігійних громад, на думку атеїстичного режиму, було результатом зменшення кількості віруючих та їхнім розчаруванням у релігії [20, с. 148]. Проте реальні факти засвідчували протилежне. В численних доповідях, що надходили з місць у партійні та урядові інстанції, йшлося про активізацію релігійного життя юдейських громад, значну кількість відвідувачів синагог, зростання прибутків культових споруд та поліпшення їхнього матеріального стану [1, с. 596]. Так, у владних структурах викликало занепокоєння значне пожвавлення віруючих у великі релігійні свята. У своєму звіті за 1963 р. Уповноважений РСРК К. Литвин (обіймав цю посаду з 1963 по 1966 р.) писав: «Кількість прихожан у всіх синагогах збільшилася у декілька разів, а в містах Києві, Одесі, Дніпропе-

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

тровську, Чернівцях та Севастополі в такі дні відвідуваність синагог завжди була більшою. Серед присутніх багато осіб середнього віку та різних професій... Прибутки Київської синагоги в 1962 р. склали 8721 крб, а в 1963 р. вони збільшилися до 10364 крб. Аналогічне становище в Дніпропетровській, Сімферопольській та Чернівецькій синагогах» [26, арк. 27–28].

Контролюючі органи особливо непокоїли відвідування синагог іноземними туристами та офіційними особами посольства держави Ізраїль в СРСР. Це розцінювалося не інакше як спроба «політичної розвідки» серед віруючих євреїв. Саме тому обласним уповноваженим було наказано:

– «про кожен появу іноземців... керівники релігійних громад повинні одразу повідомляти Уповноваженого Ради;

– представники громад повинні нагадувати всім без винятку віруючим євреям про те, що вони мають радянське громадянство і що надавати іноземцям почесні місця не варто;

– все, що іноземці роздали чи хочуть роздати,... має потрапляти в руки керівника громади, який зобов'язаний вирішувати долю цих речей у відповідності з рекомендаціями Уповноваженого Ради;

– всі надруковані видання (молитовники, календарі, брошури), а також різні жетони та значки керівництво громади повинно віддавати Уповноваженому Ради» [27, арк. 70].

Іноді інтуристи залишали в молитовних будинках валюту. Обласні Уповноважені Ради змушували керівників релігійних громад її здавати і перенаправляли вилучені гроші Державному Банку. Така схема протидії зближенню з іноземними туристами та відповідні вказівки місцевим органам влади мали зменшити активність «доволі неспокоїного культу».

В контексті антирелігійної політики радянська влада також заборонила ввозити на територію України та сприяла вилученню з користування єврейської релігійної літератури. Спочатку спеціальних вказівок від РСРК уповноважені Ради не отримували і діяли в цьому питанні на власний розсуд. Пізніше подібні кампанії набули більш організованих форм. Політичне керівництво та органи держбезпеки республіки проводили спеціальні дослідження змісту друкованої продукції. У 1959 р., за дорученням КДБ при РМ УРСР, було прискіпливо проаналізовано

зміст Тори та єврейських молитовників. У своїх висновках комісія зазначила, що «Біблія – тора, книги пророків, письмена, молитовники проникнуті наскрізь духом войовничого націоналізму, «духовного расизму», який нерідко переростає в расизм біологічний та політичний» [28, арк. 209–212]. Відверта зневага до історії євреїв виявлялася навіть в тому, що у висновках державно-партійного керівництва слово Тора, а вона є головним юдейським джерелом віри, було написано з маленької літери.

Єврейська релігійна література, на думку владних експертів, була «засобом пропаганди сіоністських поглядів», расистської концепції винятковості й зверхності єврейського народу та прищеплення антипатріотизму віруючим громадянам Радянського Союзу [1, с. 599].

Найбільш реакційним визнано молитовник «Мир», виданий 1956 р. юдейською громадою м. Москви під редакцією рабина Ш. Шліффера. Як зазначалося у висновках, він «є одним із найреакційніших молитовників, випущених за останні 100 років» [28, арк. 212]. Загалом, у список заборонених видань потрапило 16 молитовників, які підлягали вилученню з користування віруючих. Головліту України доручили вжити запобіжних заходів, що унеможливлювали б ввіз юдейської літератури на територію республіки [28, арк. 206–208].

Загалом, упродовж означеного періоду, на території України із 41 юдейської громади (на січень 1959 р.) на початок 1964 р. функціонувало лише 14. Релігійна мережа об'єднань зменшилася майже на 60 %, що значно перевищувало цей показник, порівняно з іншими конфесіями [27, арк. 20]. Найбільше юдейських громад було ліквідовано у Чернігівській, Житомирській, Вінницькій, Полтавській та Чернівецькій областях [29, арк. 67–68]. Внаслідок широко розгорнутих організаційних та пропагандистських антирелігійних заходів помітно скоротилася й мережа незареєстрованих груп віруючих. Якщо у 1957 р. їх налічувалося 149, то 1 січня 1962 р. залишилося лише 43 [1, с. 590].

Таким чином, упродовж 1958 – середини 1960-х рр. юдейським об'єднанням в УРСР було завдано відчутного удару. Антирелігійна політика партійно-державного керівництва знайшла свій вияв у жорсткому контролі над синагогами та юдейськими громадами, їхньому масовому скороченні, замовних справах та антисіоністській пропаганді

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

в засобах масової інформації, свідомій фальсифікації релігійних джерел, вербуванні релігійних діячів.

1. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політичний дискурс / В. А. Войналович. — К. : Світогляд, 2005. — 741 с.
2. Єленський В. Іудаїзм в Україні / В. Єленський // Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. проф. А. Колодного ; редкол.: А. Колодний (голова) та ін. — К. : Український видавничий консорціум, 2011. — Т. 7 : Релігійні меншини України. — С. 433–460.
3. Історія релігій в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К. : Знання, 1999. — 735 с.
4. Васильев В. Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг. / В. Ю. Васильев, П. Н. Кравченко, Р. Ю. Подкур. — Винница : Глобус-Пресс, 2005. — 383 с.
5. Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л. Е. Беренштейн. — К. : Наук. думка, 1996. — 340 с.
6. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины / И. Крейзман // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., Київ, 8-9 грудня 1994. — К. : Світ знань, 1995. — С. 98–103.
7. Винокурова Ф. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40–50 гг.) (Обзор архивных источников: по документам материалов госархива Винницкой области) / Ф. Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи — К. : Наук. думка, 2000. — С. 312–313.
8. Панчук М. І. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук. — К. : ІПЕІНД, 2000. — 358 с.
9. Рафальський О. О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографічний нарис / О. О. Рафальський. — К. : Поліус, 2000. — 446 с.
10. Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л. О. Филипович. — К. : Світ знань, 2000. — 333 с.
11. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / П. Павленко // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / під заг. ред. Л. О. Филиповича. — К. : Наук. думка, 2006. — 287 с.
12. Вишиванюк О. Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944—1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олексій Григорович Вишиванюк ; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2006. — 212 арк.

13. Катуніна О. В. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40 – 60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Василівна Катуніна ; Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2006. — 237 арк.
14. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) [Електронний ресурс] / П. Бондарчук, В. Даниленко. — Режим доступу: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/261.pdf>.
15. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середини 40-х–70-х років ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Юрій Віталійович Вільховий. — Полтава, 2002. — 298 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО України, м. Київ). — Ф. 1, оп. 24/ч. 2, спр. 4927. — 327 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОВ України, м. Київ). — Ф. 4648, оп. 2, спр. 322. — 44 арк.
18. ЦДАГО України, м. Київ. — Ф. 1, оп. 24, ч. 2, спр. 5205. — 407 арк.
19. ЦДАВОВ України, м. Київ. — Ф. 4648, оп. 4, спр. 211. — 31 арк.
20. Хитерер В. М. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в Киевских архивах / Виктория Михайловна Хитерер. — К. : Институт иудаики ; М. : «Мосты культуры», 2001. — 224 с.
21. ЦДАВОВ України, м. Київ. — Ф. 4648, оп. 2, спр. 402. — 24 арк.
22. Державний архів Харківської області. — Ф. Р-3858, оп. 17, спр. 84. — 10 арк.
23. Законодательство о религиозных культах / под общ. ред. В. А. Куроедова и А. С. Панкратова. — М. : «Юридическая литература», 1969. — 264 с.
24. ЦДАГО України, м. Київ. — Ф. 1, оп. 24, спр. 6007. — 222 арк.
25. ЦДАВОВ України, м. Київ. — Ф. 4648, оп. 5, спр. 3. — 207 арк.
26. ЦДАВОВ України, м. Київ. — Ф. 4648, оп. 4, спр. 335. — 54 арк.
27. ЦДАВОВ України, м. Київ. — Ф. 4648, оп. 4, спр. 352. — 70 арк.
28. ЦДАГО України, м. Київ. — Ф. 1, оп. 24, ч. 2, спр. 4707. — 29 арк.
30. ЦДАВОВ України, м. Київ. — Ф. 4648, оп. 4, спр. 111. — 152 арк.